

İçindekiler Tablosu

<u>Giriş</u>	2
<u>I. Abbasilerde Ordu</u>	2
<u>II. Türklerden Kurulmuş Bir Orduya İhtiyaç Duyulmasının Sebebi</u>	2
<u>III. Memun Dönemi'ne Kadar Türkler</u>	3
<u>IV. Memun Dönemi'nde Türkler</u>	4
<u>V. Mutasım Dönemi</u>	5
Samarra Şehrinin Kurulması	6
<u>VI. Hassa Ordusunun Gördüğü Askeri Hizmetler</u>	9
A. Bizans Seferlerinde	9
B. İsyânların Bastırılmasında	9
<u>VII. Hassa Ordusu ile Halifeler Arası Mücadele</u>	10
<u>VIII. Samerra Devri'nin ve Türk Hakimiyetinin Sonu</u>	12
<u>Sonuç ve Değerlendirme</u>	13
<u>Dipnotlar</u>	14
<u>Kaynaklar</u>	19

Yrd. Doç. Dr. Mehmet AZİMLİ

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ORDU: HASSA ORDUSU

Giriş

İslam'ın dünyaya yayılmaya başlamasından itibaren İslam devletlerinin en önemli kurumlarından biri ordu teşkilatı olmuştur. Bu kuruma bu kadar önem vermelerinin sebebi İslam'ın ilk dönemlerden itibaren Atlas okyanusundan Çin sınırlarına varan geniş bir coğrafyada devamlı bir mücadeleyi gerektirecek bir durumla yüz yüze olmalarından dolayıdır. Bunun içindir ki, bütün İslam devletleri daima ordularının bölgelerinde hakim bir güç olması için uğraşmışlardır.

Saltanat dönemleri ilerledikçe halifeler devleti koruyan orduyla yetinmeyerek kendilerini ve çevresini koruyan özel ordular kurmaya başladılar. Bunlara Hassa orduları denmektedir.¹ Emevilerle başlayan bu muhafız kuvvetleri özellikle Abbasilerde oldukça büyüyecek ve gerçek ordunun yerini alacaktır. Bu çalışmamızda Abbasiler döneminde Türklerden kurulan Hassa ordusunu incelemeye çalışacağız.

I. Abbasilerde Ordu

Abbasiler, Emeviler zamanında oluşan kurumların bir çoğunu korumuşlardır. Böylece Emevilerle birlikte başlayan halife muhafız ordusu, aynen Abbasilerde de devam etmiştir.²

Abbasilerde ordu kurumu iki bölümden oluşmaktaydı;

1. Düzenli ordu: Ordunun bu bölümü divana kayıtlıydı ve düzenli bir şekilde aylık alıyordu. Murtazika da (ücretli) denilen bu grubun her türlü ihtiyaçları devlet tarafından karşılanıyordu. Hassa ordusu da bu ordu içerisinde yer almaktaydı.

2. Gönüllü Birlikler: Mutatavvıa (gönüllü) denilen bu grup kendi istekleriyle savaş zamanlarında orduya katılıyor, zekat ve ganimetlerden pay alıyorlardı. Bunlar Bedevilerden oluştuğu gibi, içlerinde şehirli de vardı.³

Emeviler de gücünün zirvesinde olan Arap birlikleri, Abbasilerle birlikte önemini kaybetmeye başlamıştı. Abbasilerde ilk yıllardakinin aksine sonraki yıllarda orduda Arap birlikleri iyice zayıfladı. Rejime bağlı Araplar dan olan bir sınıf asker devam ettirilse de çok geçmeden bunlar da önemini kaybettiler ve orduya hususi eğitime tabi tutulan Memlûkler (Türkler) alınmaya başlandı.⁴ Değişik gruplardan halifeyi korumak adına birlikler oluşturuldu. Mısır, Yemen ve Kaysîlerden oluşturulan birliklere "Meğâribe", Fergana taraflarından⁵ oluşturulan birliğe de "Ferâğine" denildi.⁶

Asıl birlik ise Asya'dan getirilen ve ordunun çoğunluğunu teşkil eden Türklerden oluşturuldu. Bunlar ordunun çekirdeği olan halifeye bağlı hassa birliklerini oluşturuyordu. Aynı zamanda idarenin en önemli dayanağı idiler. Merkezde Halife birliklerine önem veren Abbasilerin Bağdat'ta belli dönemlerde 125.000'e yakın asker bulunduruyorlardı.⁷

II. Türklerden Kurulmuş Bir Orduya İhtiyaç Duyulmasının Sebebi

Her ne kadar Abbasi Devrimi'ndeki İranlı (Fars) askerlerin etkisi büyük olsa da, ilk Abbasi halifelerinin ordudaki temel siyaseti, Arap unsurunu dışlamadan Arap-Fars dengesini bozmamak yönündeydi. Özellikle bu dengeyi Ebu Cafer Mansur güzel bir şekilde uygulamıştı. Fakat Abbasiler Araplara güvenmediklerinden dolayı Arapların etkisi Memun

ABBÂSİLER DÖNEMİNDE TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ORDU: HASSA ORDUSU

Dönemi'nde artık zayıflayacaktı.⁸ Böylece Abbasi Devrimi'nden sonra 100 sene içinde yavaş yavaş Arap unsuru orduda bilinçli olarak azaltıldı.⁹

Abbasiler, devletin kuruluşunu sağlayıp devleti hegemonyası altına almaya çalışan Farslılara karşı, Abbasi Devrimi'nde de önemli rol oynayan¹⁰ Türklerden destek aradılar. Memun'un Türklerden oluşan Hassa ordusu kurmasının en büyük sebeplerinden biri devletteki Fars (İran) etkisini kırmaktı.¹¹ Abbasiler, Harun Reşit Dönemi'nde meydana gelen Bermekiler¹² olayında İranlılara karşı bütün güvenlerini yitirmişlerdi. Ayrıca ordudaki İranlılar da lüks ve zenginliğe alışmış olup savaşlarda isteksizdiler.

Gerek Memun gerek Mutasım Abbasi Devleti'ni kuran İranlılara güvenmiyorlardı. Fars unsuruna dayanan Tahir b. Hüseyin devletten ayrılmış ayrı bir devlet kurmuştu (Tahiriler). Devletin güvenliğinin tevdi edileceği daha sadık bir ordu, yeni bir kuvvet gerekiyordu. Ayrıca bu ordunun kurulmasına sebep olan Memun ve Mutasım Türkleri seviyorlardı.¹³ Abbasiler bu düşüncelerle Türkleri getirdiler, Arap ve Farslılara karşı politika aracı olarak kullandılar.¹⁴

Abbasiler halifeye kayıtsız şartsız teslim olan bir birlik istiyorlardı. Bu birlik kölelerden olmalıydı. Bu köleler genç yaşta elde edilmeli, yetenek ve bilgisine göre seçilmeliydi. Ayrıca İslamiyet'in iç kavgalarından hiçbirisi ile ilişkisi olmamalıydı.¹⁵ Türkler merkezi hükümete daha çok bağlı kalabilirlerdi. Gerçekten askeri kabiliyetleri çoktu. Atların üzerinde süratle ok kullanıyorlardı. Merttiler ve cesaretleri vardı. Dine yeni giriyorlardı. Coşkuları vardı, israf ve lüksleri yoktu. Riya bilmemeleri, ahlaklarının bozulmaması, entrikalarının olmaması, onların tercih edilmelerini sağladı.¹⁶

Abbasiler, İslam medeniyetini benimseyen Arap ve İranlıların zararına, Türkleri orduda çoğalttılar. Abbasiler de IX. yy. ikinci çeyreğin de büyük bir değişim yaşandı. Abbasi ordusundaki bu değişimle Türkler orduda hakimiyet kurdular. Bunun sonucunda devlete de hakim oldular.¹⁷ Bu rejimin daha da askeri bir karakter taşımaya başlamasına sebep oldu.¹⁸

Sonuçta zorla ve cizye yoluyla getirilmeye başlanan Türk askerleri orduda belli bir yekun oluşturmaya başladılar.

III. Memun Dönemi'ne Kadar Türkler

Abbasi Devleti'nin kurucusu Ebu Müslim el-Horasanî'nin ihtilal ordusunda çok sayıda Türk bulunuyordu. Abbasi Devrimi'nin komutanlarından Muhammet b. Sul Türk'tü. Yine Tarhun b. ez-Zaî ve Tarhun b. Cemal Türk'tü.¹⁹ Talas Savaşı'nda Çinlilere karşı Türklerin yanında yer alan Abbasiler daha önce ordularında İranlılara yer verirken, bu savaşla birlikte Türklere yöneldiler ve onlarla aralarında oluşan yumuşama zeminini iyi değerlendiler ve ordularını artık yavaş yavaş Türk illerinden oluşturmaya başladılar.²⁰

Ebu Cafer Mansur, Ebu Müslim'le arasındaki meseleden dolayı Ebu Müslim'i çok seven İranlılara güvenemeyince, Türkler onun döneminde orduya alınmaya başlandı. Devlet işinde Türklere vazife veren ilk halife Ebu Cafer kabul edilir.²¹ Ebu Cafer'in ordusunun önemli adamlarından biri Hammad et-Türki idi. Artık bundan sonra halifelerin Türklere görev vermesi adet oldu.²²

Daha sonraki yıllarda Mehdi Dönemi'nde Mübarek et-Türkî'yi, Harun Dönemi'nde sınır

ABBÂSİLER DÖNEMİNDE TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ORDU: HASSA ORDUSU

boylarında Ebu Süleyman Ferecû'l-Hadim et-Türki'yi görüyoruz. Bu dönemlerde değişik adlarda şeref kıtaları da Türklerden oluşuyordu.²³ Bu yıllarda Türkler Arap merkezlerine adeta akmaya başlamış, sayıları çoğalmış ve özellikle Suğur ve Avasım bölgeleri denilen Bizans sınırlarına yerleştirilmiştir. Devlet ricali yanında itibar ve mevkileri gittikçe artmıştır.

IV. Memun Dönemi'nde Türkler

Memun'un annesinin Meracil adlı bir Türk cariye olduğu belirtilmektedir.²⁴ Harun Reşit'in iki oğlu Emin ve Memun'un hilafet mücadelesinde Memun -hazinenin ve ordunun Emin'in tarafında kalmasından çekinerek-dayıları olan Türk hakanlarına sığınmak ister. Fakat vezir Fazl b. Sehl, buna engel olarak dayılarına sığınmamasını, fakat onlardan yardım alarak Emin'e saldırmasını tavsiye eder. Bunun üzerine Memun doğu sınırları komşusu olan Hakan'la ilişki kurmuştur.²⁵

Harun Reşid'in ölümüyle başa geçen Emin'in Memun tarafından tahttan indirilmesi ve öldürülmesinden sonra Memun hilafete Merv'de devam etti. O Merv'de iken gelişen olaylar Memun'un İranlılara ve Araplara olan güvenini sarstı. Memun sadece İran unsuruna dayanmanın yanlışlığını anlamıştı. Zaten Bermekiler²⁶ olayında İranlılara olan güveni azalmıştı. Arapların Emin'i desteklemesiyle de Araplara güveni kalmamıştı. Onun yeni bir kuvvet ve kadroya ihtiyacı vardı. Ordu'daki Arap ve Fars unsuruna karşı Türkler denge unsuru olabilirdi. Horasan'dayken yakından tanıdığı ve kabiliyetlerini gördüğü Türkleri orduya alıp kendine iyi bir dayanak yapmayı düşündü. Bundan dolayı hilafet ordusuna bu yeni unsurunu kattı.²⁷

Memun özellikle son yıllarında Türkleri orduya almayı bir devlet politikası haline getirdi. Böylece Memun Dönemi'nde az da olsa Türklerden bir kuvvet oluşmuş oldu.²⁸ Bunların içinde Afşin,²⁹ Aşnas, Boğa el-Kebîr, Urtuç gibiler birer komutandı.³⁰ Memun, Türklerle karşı çok yumuşak davranıyordu. Türklerden vergisini vermeyen Kavus'ü yakalattınca ona ikram da bulundu. Onu Türk illerine görevli olarak gönderdi. Uşrusanalı³¹ olan bu şahsın oğulları Afşin, Fadl ve Reşit büyük komutanlar arasına girdiler.³²

Memun Dönemi'ndeki Türkleri toplama ve ordu oluşturma işini kardeşi Mutasım yapıyordu. Mutasım, Memun zamanında Semerkand'a Nuh b. Esedin yanına Cafer el-Huşşekî'yi gönderdi. Bu şahıs oradan her sene bir miktar Türk'ü Bağdat'a getirdi. Böylece Memun Dönemi'nde orduda belli bir yekün Türk oluşmuştu. Bu Türkler içinde daha sonra Mısırda Toloniler Devleti'ni kuracak olan Ahmet b. Tolun'un babası Tolun da vardı.³³ Memun'un bu birlikleri Fergana, Uşrusana, Şas, ve Soğd³⁴ gibi bölgelerden getirildi. İlk düzenli şekilde halifenin hassa ordusu bu şekilde kurulmuş oldu. Mutasım, Avasım bölgesinde vali iken bile Bizans'la savaşmak için, keşfettiği Türklerden iyi bir ata binen ve ok atan bir birlik oluşturmuştu.³⁵

Memun Horasan'da başladığı Türkleri orduya alım işini ve Hassa ordusunu geliştirmeyi düşünüyordu. Çünkü gerek Babek Hareketine karşı gerekse Harici Mehdi Ayaklanmasına karşı bunlardan çok faydalanmak istiyordu. Artık Bizans saldırılarına da karşı kardeşi Mutasım'ın emrindeki Afşin, Aşnas, Boğa el-Kebir gibi Türk komutanlar gönderiliyordu.³⁶ Bu Türk komutanlardan Aşnas H. 215 (M. 830) da Anadolu'ya başarılı akınlarda bulunmuştu.³⁷ Aynı komutanla birlikte yine bir Türk olan Sercun, Harici Ayaklanmasını bastırmıştı.³⁸ Diğer bir komutan Afşin ise Mısır'daki isyanı bastırmıştı.³⁹ Artık Türkler orduda önemli ve takdir edilen bir güç olmuşlardı.

ABBÂSİLER DÖNEMİNDE TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ORDU: HASSA ORDUSU

Memun, Pozantı'da vefat edeceği sırada, gönlünde oğlu Abbas olsa da, orduda o anda etkili olan Türklerin ısrarlı istemeleri sonucu Mutasım halife ilan edilmiştir.⁴⁰ Memun ordudaki önemli bir güç odağı olan Türk birlikleri üzerinde Mutasım'ın hakimiyetini düşünüp vasiyetinde⁴¹ tercihini Mutasım'dan yana kullanmış olsa gerektir.

V. Mutasım Dönemi

Mutasım, Harun Raşid'in Maride adlı Soğd'lu bir Türk cariyesinden olma oğludur.⁴² Memun'un halifeliği sırasında Mısır'da vali iken⁴³ Türkleri orduya toplayan ve onlar üzerinde etkisi olan birisidir ve özellikle bu yeni ordunun baskısıyla halifeliğe geçmiştir.

Mutasım halifeliğe geçer geçmez o dönemin en önemli sosyal değişimini gerçekleştirmiştir. Bu değişim ordunun Türkleştirilmesiydi. Mutasım halife olmadan önce Türklerden mühim derecede bir ordu kurulmuştu.⁴⁴ Mutasım, Memun'un döneminde bizzat başladığı bu işi hızlandırarak devam etmiştir. Mutasım'ın Memun Dönemi'nde bile bu işi kendisinin yürütmesinin, kısa sürede bu büyük değişimi gerçekleştirmesine sevk eden bazı sebepler bulunmaktadır:

- a) Türklerin askerî bir yapılarının olması ve savaşta sebat etmeleri: Mutasım artık askerlik özellikleri pek kalmamış, savaşa isteksiz hale gelen ve israfa dalmış bulunan Arap ve Farslardan oluşan ordu yerine -toprakları olabildiğince geniş- bir imparatorluğun ancak iyi bir ordu ile yönetilebileceğini düşünmekteydi.⁴⁵ Atlas okyanusundan Hint okyanusuna kadar geniş sınırları olan imparatorluğa, arka arkaya çıkan ayaklanmaları bastıracak, çevik ve hazır bir ordu gerekiyordu. Savaşa istekli, muharebede mahir hazır bir ordu lazımdı. Türkler bu iş için biçilmiş kaftandı.⁴⁶ Nitekim Mutasım'ın haklılığı sonraki yıllardaki gerek Zuttların isyanında, gerek Babek İsyanı'nın bastırılmasında, gerek Amorium'daki savaşta Türklerin çok büyük işler görmeleri ile ortaya çıkmıştır. Cahız'ın övdüğü bu disiplinli, tok gözlü, sabır ve sebat sahibi çok yetenekli Türkler, Rus steplerinden tacirler vasıtasıyla getirildiler ve o günden sonra bütün doğunun vazgeçilmez unsuru oldular.⁴⁷
- b) Abbasilerin Arap ve Fars unsura karşı güvenlerini kaybetmeleri: Daha önceleri gerçekleşen Farsların desteklediği Ebu Müslim olayı ve Bermekîler hadisesi, Arapların desteklediği Emin'in Memun'la savaşı ve Abbas b. Memun'un Arap askerler tarafından halifeliğe geçirilme teşebbüsü⁴⁸ gibi olaylar, Mutasım'ın iyiden iyiye bu iki unsura karşı güvenini sarsmıştı. Memun'un ölümünde ise Türkler ise Mutasım'ı tercih etmişlerdi.⁴⁹ Mutasım için yeni bir unsur gerekiyordu. Türkler bu iş için biçilmiş kaftandı.⁵⁰
- c) Mutasım'ın annesinin Türk olması, onun Türkleri tercih etmesine ve ayrıca puta tapan bir kavmi Müslüman yapmak arzusuyla da bu işe meyletmiş olabilir. Yeni dine giren bu insanların dejenere olmadan dine iyi bir şekilde sarılmaları Mutasım'ı bu işe teşvik etmiş olabilir.⁵¹
- d) Mutasım orduda bulunan ve gittikçe siyasileşen ve aralarında siyasi rekabetin olduğu Arab ve Fars unsuruna karşı bunlara karşı bunları dengeleyen üçüncü bir denge unsuru bir ordu kurmayı düşünmüştü.⁵² Bu ordu için düşünülen Türkler ise komutanlarına çok bağlıydılar.⁵³ Mutasım bu olayın bir ordu için çok önemli olduğunu düşünüyordu. Çünkü bunlar hürleştirilse de komutan ve efendilerine itaat ediyorlardı.⁵⁴
- e) Mutasım, Emevilerin başına gelen ihtilalin aynısını Abbasilerin de başına

ABBÂSİLER DÖNEMİNDE TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ORDU: HASSA ORDUSU

gelmesinden korkarak bu yeni kuvvete hem sahip çıkmış hem de imparatorluğu bunlar ile korumaya çalışmıştı.⁵⁵

Bu gibi sebeplerden dolayı Mutasım çok güvendiği bu insanları Semerkant, Fergana gibi şehirlere⁵⁶ adamlar gönderip satın alarak, valilerinden alacağı vergi karşılığında ve kendisine köle ve esir hediye edilerek bir ordu oluşturuluyordu.⁵⁷

Bu getirilen askerlerin köle olup olmadığı konusunda bazı farklı görüşler bulunmaktadır. Bir kısım yazarlar, bunların köle olamayacağını, zira tarihte kurulan ücretli orduların kölelerden kurulmadığı ve Samarra şehrindeki Türk sanatının tesiri ve yine bu orduya gösterilen aşırı itina gibi sebeplerle bunların hür şekilde gelen kimseler olduğu belirtmişlerdir.⁵⁸

Belki bir kısmı hediye olarak veya askerlik için getirilse de⁵⁹ bunların para karşılığı getirildiği sabittir. Makdisi bu askerlerin 100 veya 200 bin dinar karşılığında getirildiğini belirtirken,⁶⁰ Mesudî de onların efendilerinden satın alındığını açık bir şekilde belirtir.⁶¹ Yine halifelerin bunlara kölelerim şeklinde hitap ettiği biliniyor.⁶² Fakat bunlar diğer köleler gibi değerlendirilmemiş özel bir statüde farklı yerlerde oturtulmuş farklı giyimlerle giydirilmiştir. Köle olarak getirilen bu Türkler çok farklı muamele görüyorlardı. Kölelerin yaptığı işleri Slavlar, Zuttlar, Sudanlılar yaparken bunlar hür insan statüsünün de üstündeydiler. İpekli kumaşlar içerisinde kendilerine özel şehirler bile tahsis ediliyordu.⁶³ İslam dünyasına getirildikten sonra onlara çok ikram edilmiştir. Çünkü devletin koruması bunlara tevdi edilmişti.

Getirilen Türklerin sayısı konusunda ise, değişik görüşler bulunmaktadır. Mutasım'ın çıktığı Bizans seferlerine değişik sayıda Türk askerleriyle çıktığı belirtilir. İlk kurulduğu yıllarda 4 bin kadar⁶⁴ olan bu ordunun daha sonraları 18 binlere⁶⁵ hatta yetmiş binlere ulaştığı aktarılmaktadır.⁶⁶ Ordunun 4/5'ini Türkler oluşturuyordu.⁶⁷ Türklerin sayısı konusunda o günler için verilen en fazla rakam budur. Fakat her halde bu rakam bunların aileleri ve çocuklarıyla birlikte düşünülmüştür. Toplam olarak 25 bin civarında olduğunu tahmin etmek mümkündür.⁶⁸

Mutasım bu özel birliğe çok önem veriyordu. Onlar gibi giyiniyordu.⁶⁹ Kendisi de bu yeni askerler gibi güçlü⁷⁰ kuvvetli bir halife idi.⁷¹ Onlar için özel eğitimci hocalar tuttu. Bu getirilen Türklere ilim, ibadet, Kur'an, öğretildi.⁷² Halifeden çok kendi komutanlarına bağlı bu askerlerin her bölüğünün başına bir komutan tayin edildi. Mutasım getirilen bu askerlere çeşit çeşit ipekten yapılmış özel elbiseler giydirmiş, altın kolyeler taktırmış, süslü işlemeli kemer ve kaftanlar vermiştir.⁷³ Mutasım bu sırmalı elbiseler ile onları özel bir sınıf haline getirmiştir. Orduda onları yükselterek büyük komutanlıklara geçirmiştir.⁷⁴ Mutasım bütün yetkileri bu Türk komutanlarına vermenin iyi olacağını zannetmiştir. Fakat daha kendi zamanında onlara hakim olamamıştır.⁷⁵

Bu arada Mutasım Arapları askerlik divanından siliyor ve askere almıyordu. Bu şekilde Türklerin kendilerine tercih edildiğini anlayan Araplar ziraate yöneldiler ve askerliği terk ettiler.⁷⁶ Koskoca imparatorluk kuran Arapların bir anda deforme edilmeleri, Türklerin bürokrasiye yerleşmeleri çok önemli bir sosyal değişim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu olay kurulan devletin korunamama endişesiyle başka bir millete devredilmesidir.

Bu özel muamele halkta hoşnutsuzluk yaratmıştır. Üstelik Arap unsurun tasfiye edilmesi Türklere karşı halkın soğumasına sebebiyet vermiştir. Bu kadarıyla da iktifa etmeyen Mutasım daha da ileri gitmiş, getirilen bu köle askerleri savaş divanına almıştır.⁷⁷ Artık

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ORDU: HASSA ORDUSU

bunlar harp erkânı da olmuşlardır. Bütün bunlar hoşnutsuzluklara sebep olacaktır.

Ayrıca Mutasım yakın görevlilerini Türklerden oluşturmuştu. Mesela devlet sekreteri (Hacibi) Vasıf bir Türk komutandır. Bütün bunlara bir de yerli Nüfusa karşı sorumluluk hissetmeyen Bozkır Türklerinin hareketleri eklenince iş büyüdü⁷⁸ ve Mutasım yeni problemleri önlemek için yeni bir askeri şehir kurmaya karar verdi.

A. Samarra Şehrini Kurulması

Bu şehrin ismi hakkında muhtelif görüşler vardır. En meşhuru çok güzel olduğu için (Sürre men rea) “görenleri sevindiren” anlamındaki deyimden bozulmuş şekli olabileceği ihtimaline dayanan görüşdür.⁷⁹ Ayrıca Hz. Nuh’un oğlu Samira’dan dolayı da bu ismi aldığı da belirtilmiştir.⁸⁰

Mutasım’ın böyle bir şehri kurmasına niçin gerek duyduğu konusunda da yine farklı görüşler bulunmaktadır.

- a) Mutasım, daha evvel kurmuş olduğu Meğaribe ordusuna söz geçiremediği gibi, yeni orduya da söz geçiremiyordu. Bunlar halifeyi değil, reislerini dinliyorlardı. Bunları ilk defa savaş divanına sokan halifeydi.⁸¹ Ancak bu tutum halk da nefret uyandırmıştı. Halka da yabancı olan Türkler kendilerine verilen haklarını sonuna kadar kullandılar. Netice olarak devlet halka yabancı bir devlet durumuna düştü.

Bunlar Bağdat’ta karışıklıklar çıkarıyorlardı. Daru’s-Selam diye kurulan Sulh Şehri Bağdat, karışıklık ve kaynama şehri haline gelmişti.⁸² Orta Asya’dan getirilen ve Mutasım’ın güzel elbiseler giydirip mücevherler taktığı⁸³ bu insanlar halka tepeden bakıyor, kaba hareketlerde bulunuyor, Bağdat sokaklarında atlarıyla gezinip çocuklara ihtiyarlara çarpıyorlardı. Bağdat, askeri talim sahasına dönmüştü. Halk yaralanıyor veya ölüyordu. Halkta geceleri bunları yakalayıp öldürüyorlardı.⁸⁴ Gerçekten Türkler o kadar ileri gittiler ki istedikleri kimsenin evine zorla giriyorlardı.⁸⁵ Nitekim, Türklerden biri, birinin evine zorla girmek isteyince hanımı sokmamıştı, o da kadını dövmüştü. Kadının kocası da Türk’ü öldürüp isyan etmişti.⁸⁶

Taberi, konuyla ilgili olarak şunları aktarır; “Mutasım Türk gulamlarının sayısını bir hayli çoğaltmıştı. Ancak bu gulamlar birer birer öldürülmeye başladılar. Çünkü bunlar kaba tabiatlı kişilerdi. Hayvanlara binerek caddelerde koşturuyor, önlerine gelen erkek, kadın ve çocuklara çarparak ölümlerine sebep oluyorlar, bu yüzden de yerli halk onları hayvanlarından indirip dövüyorlar, hatta çoğu zamanda onlardan birisi öldürülüyordu. Halk ise bunun üzerine onların işkence ve cefasına maruz kalıyordu.”⁸⁷

Bunların hareketlerine halifede artık dayanamıyordu. Mutasım bir seferinde bayram namazından çıkarken Bağdatlı yerli bir adam Türklerin hareketlerinden şikayet ederek “çocuklarımız yetim, kadınlarımız dul kaldı bunlar halkı öldürüyor. Ya bunları buradan götür ya da savaşacağız” demişti.⁸⁸ Mutasım “nasıl savaşacaksınız?” deyince, Adam “Geceleri dua ederek”, demişti. Mutasım “o zaman buna güç yetmez”, dedi.⁸⁹ Halkla Devlet arasındaki bir savaş endişesinden korkan Mutasım böylece yeni bir şehir kurmaya karar verdi.

- b) Mutasım bu yeni askeri kuvveti yabancı unsurlarla karıştırmak istemiyordu. Bunların halka karışmasını önlemek için Orta Asya’dan Türk kızlar getirip bunlarla

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ORDU: HASSA ORDUSU

evlendiriyordu.⁹⁰ Bunlar için ayrı bir şehir kurarak bunları Bağdat'tan uzaklaştırmayı düşünüyordu.⁹¹

- c) Bağdat o dönemde Beytü'l-Hikme tercüme faaliyetleriyle felsefeye gömülmüştü. Yine 1001 gece masalları ve eğlenceleri son derece yaygınlaşmıştı. Mutasım, yeni gelen ve askerlikten başka bir şeyden anlamayan bu insanları eğlence ve felsefi ortamdan uzaklaştırmak istemişti.⁹²
- d) Halk o dönemlerde Mutasım'ı çok sevmiyordu. Çünkü Mutasım Mutezile yoluna girerek ehli sünnet alimlerine hapislerde işkence yaptırıyordu. Bu işkenceye uğrayanlardan biriside Ahmet b. Hanbel'di. Bu sebeple Mutasım Bağdat'tan ayrılmak istemiştir.⁹³

Benzeri sebeplerle Mutasım H. 220/M. 835 tarihinde Ahmet b. Halit'e para vererek "Git bana bir şehir yap. Bu köle Türklerin öldürülmesinden korkuyorum, onların üzerinde olayım", dedi. O da bu askeri birlik için uygun bir yer araştırdı.⁹⁴ Abbasilerin muhafız birlikleri daha önce sırayla Kufe, Hire, Enbar (Haşimiyye), Bağdat gibi yerlerde kalmışlardı.⁹⁵

Mutasım'a Türkler için daha önceleri Harun Reşid'in dinlenmek için gittiği Katul denilen bir mevki tavsiye edildi. Mutasım Bağdat'a Vasık'ı bırakarak buraya gitti.⁹⁶ Burayı beğendi, burada bulunan Hıristiyanlar dan burayı satın alarak inşaatı başlattı.⁹⁷ Değişik yerlerden ustalar getirtti. Sınırları çizdi, evler çarşılar ordugahlar yaptırmaya başladı. Bu işin üzerinde sıkı durdu.⁹⁸ Bu şehri H. 220/M. 835'de inşa etti.⁹⁹ Burası Bağdat'a fazla uzak değildi. Aynı zamanda Bağdat'a nehir yoluyla ulaşılabilirdi. Herhangi bir isyan durumunda buradan rahatça Bağdat'a ulaşabilirdi.

Yapımında ve mimarisinde Türklerin etkili olduğu görülen¹⁰⁰ Samarra, askeri bir kışla gibi yapılıyor¹⁰¹ ve Dicle doğu kıyısında¹⁰² 15 km.¹⁰³ (7 fersah)¹⁰⁴ boyunca uzanıyordu. Daha önce Türkleri getirmeye yönelik çabaları olan Mutasım'ın artık Türkleri korumaya yönelik çabaları vardı ve her sülaleyi kendi kabilesi arasına oturttu. Devletin resmi kurumları buraya taşındı.¹⁰⁵ Esnafa uygun yerler yapıldı.¹⁰⁶ Mutasım şehir yapılıncaya bütün Türkler'i hatta Bağdat'ta meskun Türkleri bile getirip buraya yerleştirdi. Artık Mutasım'ın Hassa ordusu Samarra'daydı. Mutasım bir kısım arazileri, Hassa ordusuna ücret yerine iktalar olarak verdi. Araziler Türk komutanlara ikta olarak dağıtıldı.¹⁰⁷ Mutasım'ın başladığı bu şehrin yapımını Mütevekkil bitirmiştir.¹⁰⁸

Bu noktadan sonra İslam tarihi artık Türk boyasıyla boyanacaktır.¹⁰⁹ Ve Türklerin İslam tarihindeki etkileri devam edecektir. Artık İslam tarihinde Samarra devri başlamış oldu. Buradaki Türkler imtiyazlıydılar. Elbiseleri farklı, ücretleri farklıydı.¹¹⁰ Roma'da Protorlardan, Osmanlıda Yeniçerilerden farklı olmayan ve halifeliğin idaresindeki mühim rol oynamış hakim unsur olarak Türklerden meydana gelen bu birlik, devlete hakim olacaktır ve devlet idaresinde çözülmeyi başlatacaktır. Bunun en önemli alameti oğlunun teşvikiyle Mütevekkil'in öldürülmesidir.¹¹¹

Samarra başşehir olarak durumu 56 yıl (M. 836-892) sürdü. 8 halife burada yaşadı. Fakat kültür ve sanat açısından Bağdat'ı hiçbir zaman yakalayamadı. Samarra bu yarım yüzyıllık başşehirliğinden sonra terkedildi ve harabeye döndü. Kuruluşundan yaklaşık yüzyıl sonra burayı ziyaret eden coğrafya bilgini İbn Havkal ziyaret ettiği sırada, buranın çok köhne, harap olmuş bir çok yerlerinin yıkılmış bir durumda olduğunu belirtmektedir.¹¹² Daha sonraki dönemlerde bu bölgelerden geçen seyyahlardan İbn Cübeyr¹¹³ ve İbn Batuta da¹¹⁴

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ORDU: HASSA ORDUSU

buranın harap durumda olduğunu hayret ifadeleri ile aktarmaktadırlar.

VI. Hassa Ordusunun Gördüğü Askeri Hizmetler

Hassa ordusu savaşta-barışta halifeyi koruyordu. Özellikle ordunun başındaki Afşin, İtah, Aşnas, Vasıf, Boğa el-Kebir gibi komutanlar savaş kabiliyeti gelişmiş kişiler olup bu yıllarda devleti bir çok gaileden kurtarmayı başardılar. Bir çok ayaklanmaları bastırdılar. Orduya yeni alınan Türkler kısa sürede temayüz edip askeri kabiliyetlerinden dolayı sefere çıkmaya başladılar. Türkler daha kendilerini getiren halife döneminde devleti iki büyük düşmandan kurtardılar. Bunlar Bizans tehdidi ve Azerbeycan da ortaya çıkıp yayılan Babek Hareketi idi.

A. Bizans Seferlerinde

Ordunun, Mutasım Dönemi'nde Babek İsyanı'yla uğraşmasını fırsat bilen Bizans, yapmış olduğu saldırılarla Zibatra da (Doğanşehir)¹¹⁵ katliamlarda bulunmuştu.¹¹⁶ Mutasım bunun üzerine Bizans'a savaş açtı.¹¹⁷ Bu seferde Bizans'ın Anadolu'daki en önemli kalesi Amorium fethedildi. Buranın fethinden önce Türk komutanlardan Afşin komutasındaki Türk kuvvetleri Dazmana da (Kazova-Tokat)¹¹⁸ Bizans imparatorunu mağlup ettiler. Daha sonra halife ve Afşin birlikte Amorium'a yöneldiler. Bu ordunun sağ kanadını, Afşin, Sol kanadını yine bir Türk komutan olan Aşnas yönetiyordu.¹¹⁹ Amorium'un fethi sırasında Türklerin çok önemli işler yaptığını görüyoruz

Mütevekkil kendi döneminde Bizans'la yapılan gazalara Türk komutanı Boğa el-Kebir'i göndermişti. Boğa birliğiyle Anadolu'ya başarılı akınlar yaptı. Samsat (Sumeysat) gibi yerleri fethetti.¹²⁰ Yine Bilgeçur komutasındaki birlik Bizans'ın önemli bir komutanını esir almıştı.¹²¹

Muntasır Dönemi'nde Vâsıf, Bizans üzerine seferle görevlendirildi.¹²² Daha sonraki yıllarda da diğer Türk komutanların seferlere gönderilmesine devam edildi. Bu Türklerden oluşturulan ordu Bizans üzerine seferler de çok başarılı görevler yerine getirdi. Bu bölgedeki komutanların pek siyasi entrikalara katılmadan seferlerine devam ettikleri anlaşılmaktadır.¹²³

Tarsus bölgesi komutanlarından Yazman¹²⁴ ise bu bölgeden Bizans üzerine bir çok akınlarda bulunmuştur.¹²⁵

B. İsyanların Bastırılmasında

Türklerden kurulan ordu, Mutasım Dönemi'nde meydana gelen Abbas b. Memun'un Arap komutan Uceyf'le birlikte halifelik iddiası ile Mutasım'a karşı ayaklanmasını bastırmışlardı.¹²⁶

Bu dönemdeki Babek'in Azerbeycan taraflarında Sasani Devleti'ni ihya etmek için ayaklanması, devleti çok güç durumlara düşürmüştü.¹²⁷ Yıllarca süren bu ayaklanma, Memun Dönemi'nde bastırılmadı. Mutasım Dönemi'nde ise bu iş Afşin'e havale edilerek ona çok geniş imkanlar sağlandı.¹²⁸ Afşin daha önce bir çok komutanın gönderildiği, fakat hepsinin öldürülüp mağlup olduğu, el-Bezz şehrinde üstlenip binlerce kadın ve çocuğu esir edip, binlerce erkeği öldüren Babek'e karşı değişik taktikler, casuslar kullandı. Boğa gibi Türk komutanlarda ona destek olarak gönderilmişti.¹²⁹ Afşin değişik taktiklerle 20 yıldır

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ORDU: HASSA ORDUSU

süren, devletin en önemli problemi olan Babek İsyanı'nı bitirerek onu ele geçirdi.¹³⁰ Afşin böylece Türk komutanlar arasında ilk sıraya yükseltildi.¹³¹

Yine o dönemde aynı bölgede isyan eden Mengücur isyanını Türkler arasında büyük saygınlığı olan Boğa el-Kebir bastırdı.¹³² Yemame ve Hicaz bölgesinde meydana gelen bedevi ayaklanmalarını da Boğa komutasındaki Türkler bastırdılar. Orduda öncü kuvvetlerin başında Tarduş et-Türki bulunuyordu. Bir yıl sonra Yemame'de meydana gelen isyanı da yine Boğa bastırdı.¹³³ 848/234'de Azerbaycan taraflarında ayaklanan Muhammed b. Buays üzerine gönderilen Boğa ayaklanmayı bastırdı ve liderini öldürdü.¹³⁴ 851/237'de Ermeniyeye de meydana gelen güçlü ayaklanmalar da Boğa gönderilerek halledildi.¹³⁵ 852/238'de yine Boğa Tiflis üzerine sefere çıktı.¹³⁶ Bunların dışında Musa b. Boğa bir Şii ayaklanmasını¹³⁷ bastırdı. Bu yıllarda Türk kuvvetleri irili ufaklı gerek Şii, gerek Harici, gerek başka sebeplerle çıkarılmış bir dizi isyanı bastırdılar. Bu ayaklanmaları bastırmada; Müflih et-Türki, Satekin et-Türki, Yarcuh et-Türki, Bayık bey, Amacur et-Türki gibi Türk komutanların komutası altındaki ordular görev almıştı. Sonraki yıllarda Saffariler tehlikesinin bertaraf edilmesinde Musa b. Boğa emrindeki Türkler büyük kayıplar vermelerine rağmen önemli işler görmüşlerdi.¹³⁸ Zenc İsyanı'nı da Türk komutanlardan Taşdemir, Musa b. Otamış, Culan et-Türki, Ebu'l-Türki, Tekin el-Buhari, Agartmış et-Türki¹³⁹ gibi Türk komutanların emrindeki Türkler önemli başarılar elde etmişlerdi.¹⁴⁰

VII. Hassa Ordusu ile Halifeler Arası Mücadele

Türklerden oluşturulmuş Hassa ordusu kendisinden beklenenleri yerine getirmiş ve devleti büyük gailerden kurtarmıştı. Ve yine devleti yıllardır rahatsız eden ve onu çöküntüye götüren isyanları bastırmaya muvaffak olmuştu.

Fakat bu ordunun kurulduğu günden itibaren halifelerle arasında problemler hiç eksik olmadı. Bu ordu halifelerden çok kendi komutanlarını dinleyen bir orduydü ve halifelerle anlaşabildiği dönem olarak sadece Mutasım ve Vasık dönemlerini sayabiliriz. Bunda Mutasım'ın bu orduyu kurması, Vasık'ın da oldukça yumuşak başlı bir halife olmasının etkisi büyüktür. Fakat bu dönemlerde bile problemler bitmek bilmemiştir. Hemen Hemen bundan sonraki haciblerin¹⁴¹ hepsinin de Türklerden olması da meselenin daha da çıkmaza girmesine sebep olmuştur.¹⁴²

Mutasım zamanında ortaya çıkan ilk problem ordunun halka eziyet etmesiydi. Bağdat halkı ordudan çok muzdaripti. Bundan dolayı Mutasım Samarra'yı kurmuştu. Yine Türk askerlerden birinin halktan birisinin evine zorla girmesi üzerine bu kişi devlete isyan etmiş ve devleti meşgul eden bir isyan oluşmuştu.¹⁴³ Türkler Mutasım Dönemi'nde belki halifeyi fazla yıpratmasalar da Mutasım bunların baskılarını sezmeye başlamıştı. Aslında o dönemde devlet için çok güzel işler yapmışlardı. Mesela 837'de Babek'in İsyanı bastırılmıştı. Daha sonra İmparator Teophilos zamanında Kuzey Suriye'ye hücum eden Bizanslılara seferler yapılmış,¹⁴⁴ Galatia'daki (Orta Anadolu'nun kuzeyi) Amorium kuşatmayla alınmış, ayaklanmalar bastırılmıştı.¹⁴⁵

Mutasım'la bu ordunun ilk ihtilafı ise Afşin meselesinde olmuştu. Afşin, Mutasım'ın en önemli komutanıydı. Fakat onun kendisine suikast teşebbüsünde olduğu ve Müslüman olmadığı, boğulmuş hayvan eti yediği gibi hakkında ortaya atılan iddialar sebebiyle, Mutasım onu azletmiş, tutuklatmış ve nihayet hapiste öldürmüştür. Daha sonrada Afşin'in ölüsünü Samarra'da çıplak olarak astırılmıştır.¹⁴⁶ Böylece Türklere karşı kararlılığını göstermiştir. Bu olay Mutasım'la ordunun arasını açmamıştır. Ama anlaşılan o günlerde

ABBÂSİLER DÖNEMİNDE TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ORDU: HASSA ORDUSU

itaatsizlik alametleri gösteren komutanlara Afşin'in meydanda ölüsünün asılması bir gözdağıdır. Fakat bu pek bir şey değiştirmeyecektir. Afşin'in yerine geçen Aşnas'a Hacca giderken gösterilen tazimler pek bir şeyin değişmediğini göstermektedir.¹⁴⁷

Mutasım ordunun ve komutanların hareketlerinden dolayı böyle bir ordu kurduğuna pişman olmaya başlamıştır. Bunu, yakın dostu İbrahim b. İshak'a anlatarak "Abisi Memun'un seçip yetiştirdiği kişilerin iyi çıktığını, kendisinin ise Afşin, Aşnas, İtah, Vasıf'ı, seçtiğini bunlardan Afşin'in ihanet ettiğini, Aşnas'ın korkak olduğunu, İtah ve Vâsıf'ın değersiz ve beğenilecek tarafları olmayan insanlar" olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁸ Mutasım ömrünün sonlarına doğru böyle bir ordu kurmakla yanlış yaptığını, hakimiyeti ele alan bu Türklerin devlet açısından sıkıntı oluşturacağını düşünerek pişmanlığını dile getirmiştir.¹⁴⁹ Türklerle ilişkisi çok iyi gitmeyen halife Mutasım, orduyu etnik bir yapılanmaya götürmenin zararını anlamaya başlamıştır. Ama artık iş işten geçmişti. Ömrünün sonlarına doğru "Bilseydim böyle yapmazdım", diyecektir.¹⁵⁰

Vasık Dönemin'de ordu ile halife arasında fazla bir problem görülme de bu Vasık'ın yumuşaklığından kaynaklanıyordu. Onun döneminde ordu isteklerini artırdı. Nihayet Vasık ordu yetkililerine tac ve hilat giydirdi.¹⁵¹

Vasık'tan sonra Türklerin istek ve uygun görmeleriyle Mütevekkil de halife oldu. Bu seçimde Mütevekkil'in annesinin Şucağ adlı Türk bir cariye¹⁵² olmasının etkisi olsa gerekir. Böylece Mutasım'dan sonra ikinci kez Türklerin istekleriyle bir halife seçiliyordu.

Türklerin kendisini seçmesine rağmen Mütevekkil Türklerden memnun değildi ve onlardan kurtulmanın yollarını arıyordu.¹⁵³ Mütevekkil Hassa ordusunun sayılarını azaltmaya, yeni alternatif ordular kurmaya çalıştı. Araplardan oluşan 12 bin kişilik yeni bir ordu kurdu. Türklerin ordudaki sayısı konusunda tahditler koydu.¹⁵⁴ Aşnas'ın ölümünden sonra yerine geçen İnak et-Türki'yi bir hile ile öldürttü.¹⁵⁵ Ayrıca Türk baskısından kurtulmak için hilafet merkezini ve devlet kurumlarını Şam'a taşıttı.¹⁵⁶ Türkleri bu şekilde eritmeyi düşünüyordu. Şam'a geçmesinin sebebi Arap milliyetçiliğinin merkezi olmasından dolayı idi.¹⁵⁷ Bu girişimler Türkleri endişeye düşürdü. Ve aralarında bir düşmanlık başladı. Bunun üzerine Türkler kendi içlerinde Mütevekkil'i koruyan Boğa ile Mütevekkil'in arasını açtılar.¹⁵⁸ Mütevekkil'de yanlış bir kararla Boğa'yı Bizans sınırına gönderdi ve Türkler oğlu Muntasır'la anlaşarak¹⁵⁹ Mütevekkil'i sarhoşken öldürdüler.¹⁶⁰

Abbasiler'de halifenin Türkler tarafından öldürülmesi Mütevekkil'le başladı. Ordunun devlet üzerindeki mutlak otoritesi Mütevekkil'in öldürülmesiyle iyice anlaşılmış oldu. Suçluların cezalandırılmamasından dolayı artık halifeler Türklerin elinde bir yüzük gibi görülüyordu. İstediklerini tahta geçirip istediklerini indirebiliyorlardı. Artık halifeler sıraya göre değil, uysal oluşuna göre başa geçiriliyordu.¹⁶¹

Türkler başa geçen Muntasır'a baskı yapıp babaları Mütevekkil'in intikamını alırlar korkusu ile Mutez ve Mueyyed'i veliahtlıktan azlettirdiler. Muntasır bunu bizzat kardeşlerinin yüzüne karşı Türklerin çok baskı yaptığını belirtip mecbur olduğunu söylemek zorunda kalmıştır.¹⁶² Muntasır da Türkleri bertaraf etmeyi düşünüyör bunu açıkca hissettiriyordu.¹⁶³ Vasıf'tan kurtulmak için onu Bizans'a fethi gönderip 4 yıl orada kalmasını emretmişti.¹⁶⁴ Bu gibi sebepler üzerine Türkler Muntasır'ı zehirlediler.¹⁶⁵

Türkler kendilerine karşı gelmeyecek bir kukla halife istiyorlardı. Bunun için Mutasım'ın neslinden olan fakat öldürdükleri Mütevekkil'in neslinden olmayan birisi olan Mustain'e biat

ABBÂSİLER DÖNEMİNDE TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ORDU: HASSA ORDUSU

edilmesini sağladılar. Türklerin bu baskıları halkı tedirgin etmiş, ayaklanmalar baş göstermeye başlamıştı.¹⁶⁶ Bu arada Türklerin ilk defa kendi aralarında iktidar kavgalarına başladıklarını görüyoruz. Bu kavgalardan dolayı Vasıf ve Boğa kendilerini öldürmeyi düşünen Bağır et-Türki'yi öldürdüler.¹⁶⁷ Diğer komutanlardan korkan Mustain, Vasıf, Boğa Bağdat'a kaçtılar.¹⁶⁸

Böylece Bağdat tekrar devletin merkezi olmuştu. Bu gelişmeden korkan ve başkent değişmesinden çekinen Türkler halifeyi Samarra'ya çağırdılar. Halife gelmeyince hakimiyetlerinin ellerinden çıkacağını düşünen Türkler hapisteki Mutez'i çıkarıp halifelğe geçirdiler. Artık iki halife vardı ve bunların mücadelelerinde iki tarafta da Türkler bulunuyordu. Aslında bu bir nevi Türklerin kendi iç hesaplaşmaları için yapılan bir mücadele idi. Sonuçta Türkler Bağdat'ı kuşattılar. Mustain'i ele geçirilip öldürdüler.¹⁶⁹ Mustain hakkında şairler onun Türk komutanlar Vasıf ve Boğa'nın emirlerini tekrarlayan kafesteki bir papağana benzetmişlerdir.¹⁷⁰

Mustain'den sonra Mutez'e biat edildi.¹⁷¹ Her ne kadar Türklerin yardımıyla başa geçse de gerek babasının katilleri olmalarından gerek kendisini hapse atmalarından dolayı, Mutez aslında Türklerle düşmanlık besleyen birisiydi. Vasıf ve Boğa'ya istemese de mecburen Samarra'ya dönmelerine izin verdi ve hilat giydirdi.¹⁷² Bu arada değişik hilelerle Vasıf ve Boğa öldürüldü. Fakat bunlara rağmen o da Türklerle hakimiyet kuramadı. Türkler maaşlarının verilmediğini bahane ederek sarayı basarak halifeyi hapse mahkum ettiler. Çeşitli eziyetler sonucu hilafetten çekilmek zorunda kalan halife birkaç gün sonra ölmüştür.¹⁷³ Onun döneminde Türkler aşırı bir hakimiyet kursalar da, gerek Meğaribe ordusunun isyanı gerek halkın Türklerle karşı harekete geçmeleri gibi olaylar Türk hakimiyetinin sonunun başlangıcını oluşturmaya başlamıştır.¹⁷⁴

Bundan sonra hilafete Muhtedi geçti. Mühtedi alternatif ordu girişimlerinde bulunarak Türk hakimiyetini kırmak istedi. Bir ara bunu fark eden Musa b. Boğa başkanlığındaki Türkler sarayı basarak Mühtedi'yi aşağılamak için Türkçe hitap ederek hakaretler ettiler ve başka bir saraya götürüp Türkler aleyhinde çalışmadığına dair yeminler ettirip söz aldılar.¹⁷⁵ Bu arada halife iki ünlü Türk komutan Musa b. Boğa ve Bayık Bey'le birleşerek Salih b. Vasıf'ı öldürttü. Sonrada ikisini Musul'a sefere gönderdi. Ve aralarını bozup birbirine düşürmeye çalıştı. Hileyi fark edip geri dönen Bayık Bey'i bir hile ile öldürünce Bayık Bey'in kardeşi Togatyan başkanlığında ayaklanan Türklerle karşı, başka birliklerden oluşturulan Meğaribe birlikleri ve halktan topladığı birliklerle savunmaya geçse de birlikleri dağıldı. Sokaklarda elinde kılıç savaşırken yakalanıp yüzüne tükürüldü, tokatlandı ve öldürüldü.¹⁷⁶ İlk defa bir halife kendi ordusuna karşı elinde kılıç savaşmıştı.

Hilafete getirilen Mutemî Dönemi ise halifelerle Türkler arasındaki bir sükunet dönemi olarak zikredilebilir. İki taraf da olayların bu kadar tırmanmasından belki de rahatsız oldukları içindir ki bu dönemde pek kargaşaya rastlamıyoruz. Bundan dolayı Mutemî yaklaşık 22 yıl kadar iktidarda kalmıştır. Bundan önceki halifelerin bir kısmı bir yıl bile hilafette kalamıyordu. Aynı zamanda Mutemî'nin Dönemi Türk hakimiyetinin zayıfladığı hatta sona erdiği dönem denilebilir. Çünkü Mutemî'le birlikte Samarra Devri de sona ermiştir.

VIII. Samerra Devri'nin ve Türk Hakimiyetinin Sonu

Bu dönemde Türk nüfuzunun sona ermesinin sebepleri şöylece sıralanabilir;

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ORDU: HASSA ORDUSU

Mutasım Dönemi'nde sayıları on binleri bulan Türklerin Mütevekkil Dönemi'nde başlayan orduya alınmama siyaseti meyvesini vermiş ve Türklerin sayıları zaman geçtikçe gerilemeye başlamıştır. Buna dahili ve harici savaşlar ve isyanları bastırırken verilen kayıplarda eklenince geçen sürenin Türklerin aleyhine çalıştığı söylenebilir.

Halifelerle Türkler arasındaki çarpışmalar iki tarafa da zarar vermiştir. İki tarafta da ölenler olmuştur. Mücadelelerde her ne kadar Türkler galip gibi görünüyorsa da bu mücadeleler sırasında Abbasi Devleti'ne katkılarda bulunan ünlü Türk komutanlardan Aşnas ve Boğa el-Kebir hariç hepsi katledilmiştir. Halifelerin ise kimisi öldürülmüş kimisi tahtlarını kaybetmişlerdir.

Halifelerle Türklerin mücadeleleri sırasında ilk başlarda sessiz kalan halk sonraları Türklerin hazineyi hoyratça kullanmaları ve hazinenin bitmesi üzerine maaş karşılığı devlet arazilerini ikta olarak almaları¹⁷⁷ gibi aşırılıklarını benimsemeyerek halifelerin tarafında yerini almıştır. Buna Mütevekkil Dönemi'nde başlatılan alternatif ordu projelerinin sonraki halifelerce devam ettirilmesi de eklenirse Türklerin karşısında nasıl bir denge unsurunun kurulduğu kolaylıkla anlaşılabilir.

Samarra Devri'nin son yıllarında eyaletlerdeki isyanların yanında Saffariler ve yıllarca sürecek olan Zenc isyanları sırasında ordu hem iki cephede savaşmış hem de ordunun çekirdeğini teşkil eden Türkler çok büyük kayıplar vermiştir. Özellikle uzun süren ve bataklıklarda mücadele şeklinde geçen Zenc isyanları Türk hakimiyetinin sonunu getirmiştir.

Bunlara ilave olarak halifenin pasifliği yanında devletin bütün işlerini üstlenen kardeşi Muvaffak'ın otoriter, başarılı, azimli, savaş meydanlarında ki yılmaz cesareti ve gerçek bir devlet adamlığı hakimiyeti de eklenince¹⁷⁸ merkezi idarenin güçlü yapısı bu dönemin yumuşak bir geçişle bitişini sağlamıştır.

Samarra'nın da devlet dairelerinin boşaltılıp Bağdat'a taşınması ile de 8 halifenin yaşadığı ve hüküm sürdüğü yaklaşık yarım yüzyıldan fazla olan bu dönem sona ermiştir.¹⁷⁹

Sonuç ve Değerlendirme

Doğudan köle olarak sırf askeri amaçlarla Türklerin getirilmesi, o dönem İslam dünyasının en önemli olaylarından biridir. İlk başta halifelere ait özel bir koruma ordusu oluşturmak amacıyla getirilen ve Arapça konuşan bir coğrafyada -imparatorluğu kuran Arap ve Fars unsurunun dışlanarak- Türklerin esas ordunun yerini alması, o çağın en önemli sosyal değişikliği olarak karşımıza çıkar. Fakat bu değişiklik beraberinde rejimin biraz daha askeri bir karakter taşımasına sebep olmuştur. Artık bürokrasi hep bu askerlerden oluşturulmuştur.

Köle olarak getirilip asker yapılan Türkler artık bundan sonraki tarihlerde Doğunun vazgeçilmez ögesi oldular. Türklersiz bir İslam alemi düşünülemez olmuştur. Bunun ilk başlangıcı Mutasım Dönemi'dir. Fakat şunu da hemen belirtelim ki Mutasım'ın bu yeni millete özen göstermesi ve orduda ayrımcılık yapması Arapları düşmanlığa itmiştir. Nitekim o dönemde Zutlarla başarılı savaşlar yapan Arap komutan Uceyf'in isyana kalkışması bu sebeptendir. Netice olarak ordunun bu türden taşkınlıklarından dolayı onlar için ayrı bir şehrin kurulmasına yol açmıştır.

ABBÂSİLER DÖNEMİNDE TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ORDU: HASSA ORDUSU

Bu önemli değişimden sonra devlet Arap devleti özelliğinden sıyrılmıştı. Artık Türk hakimiyetinin etkisinden kurtulamayan bir halife vardı. Abbasi tarihinin bu bölümü Türklersiz düşünülemez olmuştu. Hassa ordusunu kurulurken, küçük yaşta getirilen bu insanlar halifeyle ruhi bir ahenk içinde değillerdi. Zamanla halifeyi kale almayan bir yapıya bürümüşlerdi. Ordu artık fetihler yapan bir ordu olmaktan çıkıp ülke içinde siyaset uygulayan bir yapıya dönüştü. Ordunun devletteki söz konusu bu hakimiyeti Mütevekkilin ölümüyle iyice ortaya çıktı. Bütün bu gelişmeler hilafet kurumunun saygınlığını zedelemiştir.

Yıllardır yorulan yıpranan kuvvetlerin yerine taze, güçlü, askerliği bilen bir kuvvet olarak gelen Türkler, savaşçı özellikleri ve komutanlarına olan itaatleriyle temayüz etmişlerdi. Bunlardan kurulan ordu, devleti yıkılmaktan korumuş, isyanları bastırılmış ve devlete isyan eden asilere hiç destek olmamışlardır. Bu ordu Gerek Anadolu'da ki fetihlerde ve gerekse isyanların bastırılmasında büyük katkıları olan ve çöküntüye giden devleti korurken, bu işi devleti hakimiyeti altına alarak yapmıştır. Bu ordunun kurulmasından sonraki yıllarda devletin toprakları küçülürken, ordunun istekleri artacaktır.

Hassa ordusunun sayısının çoğalması ve her Türk'ün çocuğunun asker olması ile Türklerin sayıları 100 binlere ulaşmıştır. Sayının artışına bağlı olarak ekonomik düzen de bozulmuştur. Öyle ki bütçenin yarısı orduya aktarılmıştır. Devletin mali kaynaklarının tükenmesi ve merkezi idarenin siyasi entrikalarla uğraşması sonucu başkent Bağdat'ın yakınında gerçekleşen Zenc isyanları bastırılmamış ve gelişmekte olan Karmati ve İsmaili hareketlerine de devletçe gereken müdahale yapılamamıştır.

Devletteki bu karışıklık yeni toprak parçalarının kopmasına sebep olmuştur. Karışıklıkların önüne geçilmesi için eyaletlere gönderilen Türk komutanlar da merkezi idareden ayrılarak, kendi devletlerini kurmuşlardır. İbn Sac Azerbaycan'da Saciler Devletini, İbn Tolun Mısır'da Toloniler

Devleti'ni kurarak kendi başlarına buyruk olmuşlardır. Diğer taraftan bu komutanların, daha önce merkezi idareye gönderilen vergileri kesmeleriyle halifelik maddi yönden de zayıflamış ve etkinliğini kaybetmiştir.

Mutasım tarafından kurulan bu ordu sonuçta devlete faydaları dokunduğu gibi bu tarih diliminde halifelerle yaptığı iktidar mücadelesi sonucunda devletin çöküntüye gitmesine de sebep olmuştur. Bu mücadeleler devletin etkinliğini bitirdiği gibi, ayrıca devlete çok da pahalıya mal olmuştur.

Yrd. Doç. Dr. Mehmet AZİMLİ

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 4 Sayfa: 364-374

Dipnotlar :

1. Özcan Abdülkadir, Hassa, Diyanet İslam Ansiklopedisi, (D.İ.A.) İst, 1997, XVI, 394.
2. Terzi Mustafa Zeki, Abbasi Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları, Samsun, 1986, 115.
3. Bkz. Hasen. İ. Hasen, İslam Tarihi, Çev; Heyet, İst, 1985, III, 96; Yıldız Hakkı Dursun, Abbasiler, D.İ.A. İst, 1988, I, 39; Cahen, Claude, İslamiyet, Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar, Ank, 1990, 166.

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ORDU: HASSA ORDUSU

4. Lewis, Bernard, Tarihte Araplar, Çev: Hakkı Dursun Yıldız, İst. 1979, 102.
5. Bartold, W, Fergana, İslam Ansiklopedisi, (İ.A.), İst. 1979, VI, 564; Yazıcı, Tahsin, Fergana, D.İ.A. XII, 376.
6. Mesudi, Murucu'z-Zeheb, Beyrut, 1988, IV, 53; İbnü'l-Esir, el-Kamil, Beyrut, 1995, VI, 554; İbn Haldun, Tarihü İbn Haldun, Beyrut, 1971, III, 257.
7. Hasen İ. Hasen, Ali İ. Hasen, en-Nuzumu'l-İslamiyye, Mısır, 1970, 204.
8. El-Bâşâ, Hasan, Dirasetü'n fi Tarihi'd-Devleti'l-Abbâsî, 1990, 50.
9. Terzi, 121.
10. Merçil Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ank, 1991, 1.
11. Yıldız, Hakkı Dursun, İslamiyet ve Türkler, İst., 2000, 94.
12. Bkz. Mesudi, III, 380 vd.
13. Mesudi, IV, 53.
14. Mantran, Robert, İslam'ın Yayılış Tarihi, Çev: İsmet Kayaoğlu, Ank., 1981, 127.
15. Cahen, 166.
16. Bkz. Cahız, Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, Giriş Böl, Çev; Ramazan Şeşen, Ank, 1988; Kitapçı, Zekeriya, Saadet Asrında Türkler: İlk Türk Sahabe Tabîi ve Tebea, Tabiiler, Konya, 1993, 192.
17. Ali Habib, el-Abbasiyyun fi't-Tarih, Kahire, 1980, 162.
18. Mantran, 180.
19. Bkz. Taberi, Tarihu't-Taberî, Beyrut, 1997, IV, 306.
20. Turan, Osman, Selçuklular ve İslamiyet, İst., 1971, 11.
21. Cahız, 29.
22. Yıldız, İslamiyet ve Türkler, 82.
23. Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, 184.
24. Suyutî, Tarihu'l-Hulefa, Mısır, 1952, 306; Bkz. Kitapçı, 184.
25. İbnü'l-Esir, el-Kâmil, Beyrut 1979, IV, 229-230.
26. Makdisi, Kitabu'l-Bed ve't-Tarih, Beyrut, 1899, VI, 104.
27. Yıldız, İslamiyet ve Türkler, 94.
28. Yıldız, Abbasiler, D.İ.A, I, 35.
29. Bkz. Bartold, W, Afşin, İ. A, I, 147; Yıldız, Hakkı Dursun, Afşin, D.İ.A., I, 442.
30. İbnü'l Esir, IV, 480.
31. İbn Tağriberdi, en-Nucumu'z-Zahire, Beyrut, 1992, II, 301.
32. İbnü'l Esir, VI, 477.
33. Yakut el-Himevî, Mucemu'l-Buldan, Beyrut, Trz III, 174.
34. Bkz. Barthold, W, Sogd, İ.A. X, 736.
35. Zettersten, Mutasım, İ. A, VIII, 749.
36. Bkz. İbnü'l Esir, VI, 477.
37. Taberi, V, 181.
38. Taberi, V, 140.
39. Taberi, V, 182; İbn Tağriberdi, II, 296.
40. Dineveri, Ahbaru't-Tıval, Beyrut, Trz, 367.

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ORDU: HASSA ORDUSU

41. Taberi, V, 195.
42. Taberi, V, 273; İbn Verdân, Tarihu'l-Abbasiyyun, Beyrut, 1993, 487.
43. Taberi, V, 179; İbn Tağriberdi, II, 251.
44. Lewis, 179.
45. Ali İ. Hasan, Tarihül'l-İslami'l-Âmm Mısır, Trz, 415.
46. Cahız, 61 vd.
47. Cahen, 166.
48. Taberi, V, 247.
49. Dineveri, 367.
50. Ahmed Emin, Zuhur-İslam, Kahire, 1962, I, 3.
51. Terzi, 127.
52. Ahmet Emin, I, 4; Kitapçı, 202.
53. İbn Havkal, Suretu'l-Arz, Beyrut, 1938, 468.
54. Cahen, 166.
55. Kitapçı, 202.
56. İbn Verdân, 488.
57. Terzi, 129.
58. Yıldız, İslamiyet ve Türkler, 109.
59. İbn Havkal, 468.
60. Makdisi, Kitab'ül-Bed ve't-Tarih, Beyrut, 1899, VI, 112.
61. Mesudi, IV, 53.
62. Taberi, V, 213.
63. Yıldız, İslamiyet ve Türkler, 112.
64. Mesudi, IV, 57; İbn Tağriberdi, II, 255.
65. İbn Tağriberdi, II, 285.
66. Yakut, III/174.
67. H. İ. Hasen, İslam Tarihi, VI/12.
68. Yıldız, İslamiyet ve Türkler, 108.
69. İbn Verdân, 488.
70. İbn Kesir, X, 296.
71. İbn. Abderrabbih, İkdü'l-Ferit, Beyrut, 1989, V, 100.
72. Ali İ. Hasen, 415.
73. İbn Verdân, 488.
74. Mesudi IV, 53; Hudari Bek, Muhammed, Muhadarati't-Tarihi'l-Ümemi'l-İslamiyye, Beyrut, 1986, 237.
75. Brocelman Carl, İslam Ulusları ve Devlet Tarihi, Çev: Neşet Çağatay, Ank, 1992, 106.
76. Hasen. İ. Hasen, Ali İ. Hasen, en-Nuzumu'l-İslamiyye, Mısır, 1970, 200.
77. İbn Verdân, 488.
78. Hodgson, Marchall, G. S., İslam'ın Serüveni, Çev: Heyet, İst., 1993, I, 461.
79. Viollet. H, Samerra, İ.A. İst, 1966, X, 147.
80. Yakut, III, 215, Suyuti, Tarihu-l Hulefa, 335.

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ORDU: HASSA ORDUSU

81. Suyuti, 335.
82. Hitti, Philip K. İslam Tarihi Çev: Salih Tuğ, İstanbul, 1989 II, 733.
83. Mesudi, IV, 58.
84. Mesudi, IV, 53.
85. İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye, Beyrut, 1970, X, 295.
86. İbnü'l Esir, VI, 457.
87. Taberi, V, 213.
88. İbnü'l Esir, VI, 452; İbn. Haldun, III, 257.
89. İbn, Tağriberdi, II, 284; Suyuti, 335.
90. Yıldız, İslamiyet ve Türkler, 112.
91. Günaltay, M. Şemsettin, Abbas Oğulları İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü, Belleten, Ank, 1942, sayı. 23-24, 194.
92. Kitapçı, 210.
93. Zettersteen, Mutasım. İ.A. VIII, 749.
94. Taberi, V, 213.
95. Terzi, 166.
96. Taberi, V, 213.
97. İbn Tağriberdi, II, 286; İbn. Asem, el-Futuh, Beyrut, 1982, VIII, 471.
98. Yakubî, Tarihi Yakubî, Beyrut, trz II, 473.
99. Diyarbekrî, Tarihu'l-Hamîs, Beyrut, trz, 336.
100. Aslanaba, Oktay, Samerra, İ.A., X, 147.
101. Dineveri, 367.
102. İstahri, Mesalikü'l-Memalik, Beyrut, 1927, 82; İbn. Havkal, 244.
103. Bartold W. İslam Medeniyeti Tarihi Çev: Fuat Köprülü, Ank., 1973, 35.
104. İbn Havkal, 243.
105. Mesudi, IV, 59.
106. Mesudi, IV, 55.
107. Ed-Duri, İslam İktisat Tarihine Giriş, Çev: Sabri Orman, İst., 1991. 120
108. İstahri, 82.
109. Ahmed Emin, II, 55.
110. Yıldız, 108.
111. Hitti, II, 734.
112. İbn Havkal, 244.
113. İbn Cübeyr, Rihletü İbn Cübeyr, Beyrut, Trz. 208.
114. İbn Batuta, Tuhfetu'n-Nazar, Beyrut, 1996, 243.
115. Ostrogorski, Georg, Bizans Devleti Tarihi, Çev. Fikret Işıltan, Ank. 1991, 221.
116. Taberi, V, 235.
117. Ebi'l-Fida, el-Muhtasar, Beyrut, 1997, I, 345.
118. Yıldız, 170.
119. Taberi, V, 240.

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ORDU: HASSA ORDUSU

120. İbnü'l Esir, VI, 482.
121. Taberi, V, 331; İbnü'l-Esir, VII, 89.
122. İbnü'l-Esir, VII, 111.
123. Yıldız, 174.
124. İbn Tağriberdi, III, 83; Yıldız, 177.
125. İbnü'l-Esir, VII, 420.
126. Taberi, V, 245.
127. Günaltay, a.g.y. VI, 197.
128. Taberi, V, 211.
129. İbn Tağriberdi, II, 288.
130. Bkz. Taberi, V, 227 vd.; Mesudi, IV, 59; Ayrıca, Azimli Mehmet, Hürremiyye ve Babek, (basılmamış araştırma).
131. Taberi, V, 233.
132. İbnü'l-Esir, VI, 442.
133. Taberi, V, 283-289,; İbnü'l-Esir, VII, 19-27.
134. İbnü'l Esir, VII, 47.
135. İbnü'l-Esir, VII, 58.
136. Taberi, V, 316; İbn Verdân, 581.
137. İbnü'l-Esir, VII, 189.
138. Taberi, V, 480.
139. İbn Kesir, XI, 38.
140. Taberi, V, 524.
141. Köprülü, Fuat, Hacib, İ.A., İst, 1964, V, 31.
142. İbn. Abdurrabbih, V, 103.
143. İbnü'l-Esir, VI, 458.
144. Ostrogorsky, Georg, Bizans Devleti Tarihi, Çev; Fikret Işıltan, Ank, 1991, 195.
145. Brockelmann, 107.
146. Yakubi, II, 478; İbn A'sem, VIII, 472; Yafi'i, Mira'tü'l-Cenan, Beyrut, 1997, 68.
147. Taberi, V, 268.
148. İbnü'l-Esir, VI, 461.
149. İbn. Kesir, X, 296.
150. İbn Kesir, X, 296.
151. İbnü'l-Esir, VII, 9; Ali. İ. Hasan, 108.
152. Diyarbekrî, 338.
153. Brocelman, 108.
154. Ali Habib, 158.
155. İbnü'l-Esir, VII, 46; İbn Verdân, 581.
156. İbnü'l-Esir, VII, 85.
157. Ahmet Emin, I, 10; Yıldız, İslamiyet ve Türkler, 140.
158. Mesudi, IV, 118.

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ORDU: HASSA ORDUSU

159. Makdisi, VI, 123.
160. İbnü'l-Esir, VII, 95; Suyutî, 354; İbn Verdân, 598; Ebi'l-Fida, el-Muhtasar, fi Ahbari'l-Beşer, Beyrut, 1997, I, 355.
161. Cahen, 167.
162. İbnü'l-Esir, VII, 112.
163. Mesudi, IV, 137.
164. İbnü'l-Esir, VII, 111.
165. Mesudi, IV, 137. Suyuti; 358, 360.
166. İbn Kesir, XI, 3.
167. İbn, Kesir, XI, 6.
168. Taberi, V, 367.
169. Mesudi, IV, 166; İbnü'l-Esir, VII, 140; Suyuti, 358.
170. Mesudi, IV, 142.
171. İbn Tağriberdi, II, 398.
172. İbnü'l-Esir, VII, 169.
173. Taberi, V, 431. İbn Kesir, XI, 16; Ebi'l-Fida, I, 358; Yafi'i, 169
174. Mesudi, IV, 179.
175. İbn Kesir, XI, 21.
176. İbnü'l-Esir, VII, 228; İbn Kesir, XI, 22.
177. Demirci, Mustafa, Haraç, D.İ.A. XXII, 46.
178. Bkz. İbn Kesir, XI, 28.
179. Yıldız, İslamiyet ve Türkler, 162.

Kaynaklar :

- Ahmed Emin, Zuhul-İslam, Kahire, 1962.
- Ali Habib, el-Abbasiyyun fi't-Tarih, Kahire, 1980.
- Ali İ. Hasan, Tarihül'l-İslami'l-Âmm, Mısır, Trz.
- Aslanaba, Oktay, Samerra, İ.A.
- Azimli Mehmet, Hürremiyye ve Babek, (basılmamış araştırma).
- Barthold, W, Afşin, İ.A.
- Barthold, W, Fergana, İ.A.
- Barthold, W, İslam Medeniyeti Tarihi Çev: Fuat Köprülü, Ank., 1973.
- Barthold, W, Sogd, İ.A.
- Brocelman Carl, İslam Ulusları ve Devlet Tarihi, Çev: Neşet Çağatay, Ank., 1992.
- Cahen, Claude, İslamiyet, Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar, Ank., 1990.
- Cahız, Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, Giriş Böl, Çev; Ramazan Şeşen, Ank., 1988.
- Demirci, Mustafa, Haraç, D.İ.A.
- Dineveri, Ahbaru't-Tıval, Beyrut, Trz.
- Diyarbekrî, Tarihu'l-Hamîs, Beyrut, Trz.

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ORDU: HASSA ORDUSU

- Ebi'l-Fida, el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer, Beyrut, 1997.
- Ed-Duri, İslam İktisat Tarihine Giriş, Çev: Sabri Orman, İst., 1991.
- El-Bâşâ, Hasan, Dirasetü'n fi Tarihi'd-Devleti'l-Abbâsî, 1990.
- Günaltay, M. Şemsettin, Abbas Oğulları İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü, Bellekten, Ank., 1942, sayı. 23-24, 194.
- Hasen İ. Hasen, Ali İ. Hasen, en-Nuzumu'l-İslamiyye, Mısır, 1970.
- Hasen. İ. Hasen, İslam Tarihi, Çev; Heyet, İst., 1985.
- Hitti, Philip K. İslam Tarihi Çev: Salih Tuğ, İst., 1989.
- Hodgson, Marchall, G. S., İslam'ın, Serüveni, Çev: Heyet, İst., 1993.
- Hudari Bek, Muhammed, Muhadarati't-Tarihi'l-Ümeme'l-İslamiyye, Beyrut, 1986.
- İbn Abdirrabbih, İkdü'l-Ferit, Beyrut, 1989.
- İbn Asem, el-Futuh, Beyrut, 1982.
- İbn Batuta, Tuhfetu'n-Nazar, Beyrut, 1996.
- İbn Cübeyr, Rihletü İbn Cübeyr, Beyrut, Trz.
- İbn Haldun, Tarihü İbn Haldun, Beyrut, 1971.
- İbn Havkal, Suretu'l-Arz, Beyrut, 1938.
- İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye, Beyrut, 1970, X, 295.
- İbn Tağriberdi, en-Nucumu'z-Zahire, Beyrut, 1992.
- İbn Verdân, Tarihu'l-Abbasiyyun, Beyrut, 1993.
- İbnü'l-Esir, el-Kâmil, Beyrut 1979.
- İstahri, Mesalikü'l-Memalik, Beyrut, 1927.
- Kitapçı, Zekeriya, Saadet Asrında Türkler: İlk Türk Sahabe Tabîi ve Tebea, Tabiiler, Konya, 1993.
- Köprülü, Fuat, Hacib, İ.A.
- Lewis, Bernard, Tarihte Araplar, Çev: Hakkı Dursun Yıldız, İst., 1979.
- Makdisi, Kitabu'l-Bed ve't-Tarih, Beyrut, 1899.
- Mantran, Robert, İslam'ın Yayılış Tarihi Çev: İsmet Kayaoğlu, Ank., 1981.
- Merçil Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ank., 1991.
- Mesudi, Murucu'z-Zehab, Beyrut, 1988.
- Ostrogorski, Georg, Bizans Devleti Tarihi, Çev. Fikret İşıltan, Ank., 1991.
- Özcan Abdülkadir, Hassa, D.İ.A. İst., 1997.
- Suyutî, Tarihu'l-Hulefa, Mısır, 1952.
- Taberi, Tarihu't-Taberî, Beyrut, 1997.
- Terzi, Mustafa Zeki, Abbasi Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları, Samsun, 1986. Turan, Osman, Selçuklular ve İslamiyet, İst., 1971.
- Yafi'i, Mira'tü'l-Cenan, Beyrut, 1997.
- Yakubî, Tarihi Yakubî, Beyrut, Trz.
- Yakut el-Himevî, Mucemu'l-Buldan, Beyrut, Trz.
- Yazıcı, Tahsin, Fergana, D.İ.A.
- Yıldız Hakkı Dursun, Abbasiler, D.İ.A.
- Yıldız, Hakkı Dursun, İslamiyet ve Türkler, İst., 2000.
- Yıldız, Hakkı Dursun, Afşin, D.İ.A.

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ORDU: HASSA ORDUSU

- Viollet. H, Samerra, İ.A.
- Zettersteen, Mutasım, İ.A.